

FUNDACJA NA RZECZ NAUKI POLSKIEJ

Filip Schmidt

**PARA, MIESZKANIE,
MAŁŻEŃSTWO**

**DYNAMIKA ZWIĄZKÓW INTYMNYCH
NA TLE PRZEMIAN HISTORYCZNYCH
I WSPÓŁCZESNYCH DYSKUSJI
O PROCESACH INDYWIDUALIZACJI**

WARSZAWA–TORUŃ 2015

Książka wydana przez
Fundację na rzecz Nauki Polskiej
w ramach programu Monografie FNP

Redaktor tomu
Kamil Dźwiniel

Korekty
Anna Mądry

Projekt okładki i obwoluty
Barbara Kaczmarek

Printed in Poland
© Copyright by Filip Schmidt
and Fundacja na rzecz Nauki Polskiej
Warszawa 2015

ISBN 978-83-231-3316-2

**WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu Mikołaja Kopernika**

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. +48 56 611 42 95, fax +48 56 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl
Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń
tel./fax: +48 56 611 42 38, e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Wydanie pierwsze
Druk i oprawa: Abedik Sp. z o.o.
ul. Glinki 84, 85-861 Bydgoszcz

Spis treści

WPROWADZENIE	7
ROZDZIAŁ 1. PRZEMIANY INTYMNOŚCI – PARA I RODZINA	
W KONTEKŚCIE HISTORYCZNYM	19
Problematyczne sposoby analizy przemian intymności: kryzys i indywidualizacja	23
Wtopienie pary w szerszą całość: od rodów do sąsiedztwa i patriarchalnych rodzin	41
ROZDZIAŁ 2. PARA W SPOŁECZEŃSTWIE FUNKCJONALNIE RÓŻNICUJĄCYM SIĘ	75
Nowoczesność jako wielość systemów i mediów komunikacji	75
Rodzina i dom wobec procesów funkcjonalnego różnicowania	80
Miłość jako jedno z nowoczesnych mediów komunikacji	90
Opór starego porządku: przeszkody na drodze ku autonomizacji komunikacji miłosnej	100
ROZDZIAŁ 3. PROBLEMATYCZNA AUTONOMIZACJA PARY:	
ZWIĄZKI I BIOGRAFIE INTYMNE W XX-WIECZNEJ POLSCE	107
Standaryzacja biografii i para małżeńska jako powszechnik: 1930–1970	107
Tło „złotej epoki”: miłosne dylematy pary w zderzeniu z seksualnością i materialnością	118
ROZDZIAŁ 4. WSPÓŁCZESNE DYSKUSJE NAD ZWIĄZKAMI INTYMNYMI	179
Wstęp: współczesność między kontynuacją a rewolucją	179
„Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego”	184
Single: symbol wzbudzających strach przemian życia intymnego	189
Związki letnie i przelotne?	224
Kohabitacja – mieszkanie razem bez ślubu	238
ROZDZIAŁ 5. WYMIARY TWORZENIA WSPÓŁCZESNYCH ZWIĄZKÓW INTYMNYCH. ZAMIESZKANIE RAZEM I ŚLUB	257
Zamieszkać razem: kiedy i dlaczego?	258
Kiedy i dlaczego bierze się ślub?	284

Podobieństwo kulturowych narzędzi i instytucji a różnice w sposobie ich używania. Od poziomu środowisk i pokoleń do poziomu dylematów w parze i tożsamości.....	348
ZAKOŃCZENIE. WNIOSKI I PROPOZYCJE DLA DAJSZYCH BADAŃ SOCJOLOGICZNYCH NA TEMAT INTYMNOŚCI	361
Biografie intymne między „normami społecznymi” a „indywidualnymi pragnieniami”: przełamywanie fałszywych opozycji	362
Ku socjologii relacyjnej, kontekstowej i procesualnej	372
DODATEK O METODZIE. SPOSÓB KONSTRUKCJI BADAŃ PAR INTYMNYCH ORAZ ICH OGRANICZENIA	379
Wprowadzenie: tworzenie teorii ugruntowanej	379
Etapy badań i relacje między nimi	380
Techniki badań i ich związki z przyjętą metodologią oraz założeniami teoretycznymi pracy	389
Ograniczenia badań i wytyczne dla dalszej pracy	402
SPIS WYKRESÓW	405
BIBLIOGRAFIA	409
SUMMARY	431
ANEKS	435
Wytyczne do wywiadu grupowego	435
Szczegóły techniczne w pigułce	438
Dyspozycje do wywiadu z parami.....	439
Kwestionariusz ankiety	467
INDEKS OSOBOWY	509

Wprowadzenie

Miłość, związek intymny, mieszkanie razem, małżeństwo i rodzina – to tematy, z którymi stykają się niemal wszyscy z nas i na które każdy ma coś do powiedzenia. Bardzo istotne miejsce zajmowane przez nie w ludzkiej biografii sprawia, że są one świetnym przedmiotem badań socjologicznych, bo bardzo wiele mówią o naszej kulturze i jej przemianach. Z tych samych jednak powodów trudno nieraz oddzielić swoje osobiste doświadczenia i przekonania dotyczące tych kwestii od ich naukowej analizy i wyjść poza myślenie potoczne oraz stereotypy. Obiegowych przekonań na temat związków intymnych, małżeństw i rodziny jest wiele. Należy do nich często przeświadczenie o tym, że dawniej ludzie żyli w licznych i wielopokoleniowych rodzinach, podczas gdy dziś żyją w pojedynkę; że ślub i małżeństwo tracą współcześnie swoje dawne znaczenie, podczas gdy dawniej były jedyną formą życia i kluczowym elementem biografii; że związki stają się letnie i przelotne, podczas gdy wcześniej były intensywne i trwałe. Czy tego typu wyobrażenia trafnie opisują przemiany, których jesteśmy świadkami?

W tej pracy stawiam tezę, że zarówno przeszłość, jak i teraźniejszość związków intymnych jest dużo bardziej bogata i złożona. Uproszczenia takie jak te wymienione wyżej nie pozwalają ani zrozumieć w pełni charakteru związków i małżeństw w minionych epokach historycznych, ani zróżnicowań obecnych wśród dzisiejszych par oraz dużego znaczenia, jakie ma zazwyczaj dla współczesnego człowieka szczególnie charakter komunikacji w parze intymnej. Celem tej pracy jest przedstawienie przemian charakteru par intymnych w kontekście ogólnych trendów i zjawisk widocznych w kulturze europejskiej ostatnich stuleci, ze zwróceniem szczególnej uwagi na tego typu przemiany w Polsce. Oczywiście, perspektywa widzenia tej historii pozostaje mocno ograniczona i skupia się na sposobach zawiązywania trwałych związków intymnych oraz ich wkom-

ponowywania w relacje rodzinne, mieszkanie oraz typowe modele biograficzne. Punkt dojścia książki stanowi krytyczna analiza prowadzonych obecnie w naszym kraju dyskusji na temat tworzenia i rozpadania się związków opartych na relacjach intymnych: ko-habitacji oraz małżeństw, a także prezentacja wyników przeprowadzonych w Poznaniu badań nad budowaniem związków oraz małżeństw i rolą, którą odgrywa w tym procesie moment zamieszkania razem. Wychodzę z założenia, że trudno zrozumieć współczesność bez przyjrzenia się historycznym korzeniom procesów, jakie się na nią składają. Do takiego sprofilowania dociekań skłania również to, iż dyskusje na temat intymności i związków intymnych – zarówno w socjologii, jak i w publicystyce czy prasie – bardzo często są rozpatrywane w kontekście porównań nowych zjawisk z tym, co było dawniej. Te porównania zawierają niestety wiele wątpliwych tez oraz wyjaśnień wartych krytycznego rozważenia.

Tak wyznaczony przedmiot pracy odsyła do rozmaitych kontekstów, w jakich jest osadzone mieszkanie razem i tworzenie związku intymnego, a tym samym – także do różnych przedmiotów zainteresowania socjologii i typowych dla nich dyskursów.

Po PIERWSZE, będą to z pewnością relacje rodzinne. Para intymna wyrasta ze wspólnot rodzinnych, z których pochodzą jej członkowie, oraz ze środowisk społecznych, do których oni przynależą. Jest też często punktem wyjścia do stworzenia nowego, szerszego ogniwia wspólnoty rodzinnej (przynajmniej wzięcia pod uwagę tej możliwości wymaga się od osób wiążących się w parę)¹. Jak proces wyrastania relacji w parze z relacji rodzinnych wyglądał w kolejnych epokach i jaką postać przyjmuje dziś? Chciałbym rozpatrzyć tę kwestię z punktu widzenia ogólniejszego procesu funkcjonalnego różnicowania się europejskich społeczeństw, na skutek którego wielofunkcyjne, obudowane wokół rodziny domostwo zawęży swoje granice do wyraźnie wyznaczonej sfery prywatności i intymności. Zamierzam pokazać, że skutki tego procesu dla charakteru zwią-

¹ Trzeba natomiast zaznaczyć, że w zakresie zainteresowania tej pracy nie mieści się w ogóle okres życia pary następujący po pojawieniu się dziecka – z uwagi na jego specyfikę i duży wpływ na wspólną codzienność, które wymagałyby poświęcenia im osobnego opracowania.

ków intymnych trafnie ujmuje teoria systemów Niklasa Luhmanna, w świetle której zawężenie składu rodziny można rozpatrywać nie tylko w „dosłownym” rozumieniu (rodzina „pozbywa się” stopniowo komorników, służących czy dalekich krewnych), ale i w kontekście różnicowania się form komunikacji. Podobnie jak w przypadku innych systemów nowoczesnego społeczeństwa, proces funkcjonalnego różnicowania oznacza „specjalizację” rodziny, wyodrębnienie specyficznej formy komunikacji właściwej tylko jej. Proces ten można opisać jako autonomizację, rozumianą jednak nie jako niezależność od tego, co dzieje się „poza nią”, w innych systemach nowoczesnego społeczeństwa (takich jak polityka, nauka czy gospodarka). Przeciwnie, rodzina jest połączona ze swoim otoczeniem więzami ścisłej współzależności, daleka od dawnej, daleko posuniętej autarkii, przetwarzając ciągle sygnały płynące z otoczenia przez pryzmat granicy między „nami” a zewnętrznym światem. Do rozumianego w duchu teorii Luhmanna otoczenia nowoczesnej rodziny nie należy po prostu to, co dosłownie znajduje się poza nią lub „poza domem”, lecz wszystkie przeżycia i działania jej członków (w rozmaitych fizycznych miejscach i czasie), rozpatrywane przez pryzmat tego, co oznaczają one „dla nas” jako rodziny.

Zyskując swoją granicę wobec otoczenia, nowoczesna rodzina różnicuje się jednak także wewnątrz, tak jak różnicuje się przestrzeń mieszkania, w którym pojawiają się kolejne pomieszczenia służące osobnym funkcjom oraz pokoje „przypisane” do poszczególnych osób. Trwała para intymna – wcześniej będąca zazwyczaj parą małżeńską, powstającą na drodze porozumienia dwóch rodzin oraz wtopioną w szersze domostwo i jego funkcje gospodarcze i polityczne – zyskuje coraz większą autonomię względem relacji rodzinnych. Proces ten znajduje odzwierciedlenie również w materialności (mnożenie się kontekstów dla kontaktów jeden-na-jeden, w tym okazji do zamieszkiwania tylko we dwoje) oraz w wyodrębnianiu się granicy między parą a otoczeniem na drodze powstania szczególnego kodu komunikacyjnego, jakim jest miłość.

DRUGI istotny kontekst, w którym jest osadzone formowanie się par, to kwestia zamieszkania razem. W naszej kulturze stanowi ona pragmatyczne sedno trwałej relacji intymnej, a moment zamieszka-

nia – bardzo istotny moment biografii większości ludzi. Zarówno w przeszłości, jak i dziś formowanie trwałej pary nie dokonuje się w próżni, lecz umieszczone jest w zmieniającym się w czasie materialnym kontekście. Po pierwsze, każe to badać powiązanie przemian biografii intymnych i znaczenia pary intymnej w odniesieniu do zmieniających się historycznie form więzi między ludźmi oraz wobec przeobrażających się sposobów organizacji zamieszkiwania. Po drugie, w kontekście badań dzisiejszych form intymności skłania to do dokładnego przyglądania się znaczeniom momentu zamieszkania razem dla tworzenia się związku. Mówiąc jeszcze inaczej, zamierzam pokazać, że nie da się uchwycić przemian w obszarze związków intymnych i relacji rodzinnych przez tworzenie skomplikowanych klasyfikacji ich odmian ani wyjaśnić przez odesłanie do bardzo często używanego pojęcia indywidualizacji. Warto raczej przyjrzeć się procesom, w których powstaje najbardziej podstawowa forma więzi intymnej, jaką jest para, i różnym formom oraz etapom jej instytucjonalizacji.

TRZECIM kontekstem istotnym dla zawartej w tej książce analizy przemian intymności są relacje płciowe. W funkcjonalnie różnicujące się nowoczesne społeczeństwo początkowo jest wbudowana zasadnicza nierówność między uczestnictwem kobiet i mężczyzn w poszczególnych sferach życia, a rozdział sposobu życia i doświadczeń kobiecych i męskich widać w dosłownych podziałach w rodzącej się sferze publicznej oraz domowej. Równocześnie kontrola relacji damsko-męskich odbywa się w dużej mierze na podstawie zewnętrznego nadzoru. Zakwestionowanie wymienionych wyżej reguł, od mnożenia się kontekstów koedukacyjnych, poszerzania sfery spotkań jeden-na-jeden, autonomizacji seksualności oraz podważenia (choć nie zniesienia) „podwójnej moralności” dla zachowań seksualnych kobiet i mężczyzn, aż po dążenie do wyrównywania dostępu do wykształcenia i praw obu płci w sferze publicznej, wreszcie podważenie oczywistości ról i obowiązków domowych – wszystko to należy do zasadniczych wskaźników daleko idącej zmiany, wywołującej konieczność częściowej redefinicji kształtu biografii intymnych oraz sposobu organizacji wspólnej codzienności. Dla często opisywanych przemian dzisiejszego życia intymnego zmiana układu

relacji między płciami jest zatem absolutnie kluczowym zjawiskiem, bo – podobnie jak więzi rodzinne i formy zamieszkiwania – relacje te wyznaczają podstawowe punkty odniesienia dla budowania życia w diadzie. W momencie podania w wątpliwość wielu dotychczasowych elementów „kontraktu między płciami” pojawiają się różne modele rozwiązywania problemu wypracowania takiego porządku życia codziennego, który godziłby ideę równouprawnienia ze sprzecznymi z nią praktykami, opartymi na znacznie trudniej ulegającym przemianie przyzwyczajeniach.

Ten problem można rozpatrywać szerzej: jako dążenie współczesnej pary do pogodzenia ze sobą nowoczesnej idei autonomicznej jednostki („nikt nikogo nie ogranicza”) z podstawową zasadą nowoczesnego kodu miłosnego, jaką jest ciągła orientacja na potencjalne przeżycia drugiej osoby i potwierdzanie ich we własnych działaniach, oraz z tendencjami rozwojowymi związku intymnego. Owe tendencje to (a) dążenie do stworzenia gęstego, wspólnego świata odgraniczzonego od tego, co na zewnątrz; (b) tworzenie pewnego rytmu życia i porządku w swojej mieszkaniowej codzienności – ładu, który skłania do zbudowania wielu zestawów komplementarnych ról wokół różnic między dyspozycjami do działania obu partnerów (a więc i takich, które dla zewnętrznego obserwatora mogłyby wydać się jaskrawym zaprzeczeniem idei suwerennego podmiotu oraz równości obu partnerów).

Tym samym CZWARTE pole tematyczne tej pracy, przecinające w poprzek trzy poprzednie, omówione powyżej, będzie dotyczyć kwestii więzi intymnej i komunikacji miłosnej oraz ich socjologicznych teorii. Wychodząc od Luhmannowskiej idei miłości jako jednego z nowoczesnych mediów komunikacji, można przeanalizować ten problem w odniesieniu do ogólniejszych socjologicznych teorii więzi społecznej i kultury, tak by z jednej strony powiązać codzienność związku z omówionymi wcześniej zmianami historycznymi w naszej kulturze, a z drugiej – z dzisiejszymi relacjami między wiedzą a działaniem w życiu codziennym. Książka wskaże również na słabości i uproszczenia koncepcji rozpatrujących przemiany intymności w formie zdroworośńdkowo rozumianej, liniowo rosnącej „indywidualizacji”.

Cechą naszej epoki jest to, że ludziom dość rzadko udaje się konsekwentnie przestrzegać zestawu niewzruszalnych zasad lub prezentować spójny i niezmienny światopogląd. Zostaje się raczej zmuszonym do częstego „dolepiania” do swojego zapasu wiedzy kolejnych elementów oraz „odlepiania” innych; do rozważania wielu alternatyw i bronięcia słuszności przyjętego dotąd sposobu postępowania wobec konkurencyjnych sposobów. Trudno o inny scenariusz w systemie społecznym, który nie posiada jednego oczywistego rdzenia ani nawet jednej oczywistej hierarchii elementów, jakie składają się na niego, lecz funkcjonalnie różnicuje się na sprzężone ze sobą systemy. Centralnym założeniem, jakie przyjmuję² i postaram się udokumentować w tej książce, jest bowiem to, że formy ludzkiej wiedzy oraz formy potencjalnej indywidualności człowieka nie dają się oddzielić od istniejącego w danym miejscu i czasie sposobu organizacji systemów społecznych. W momencie, kiedy społeczeństwa cechujące się pewną całościową kosmologią zostają zastąpione takimi, w których relacje państwowe (bycie obywatelem), relacje religijne (bycie wierzącym lub nie), relacje ekonomiczne (bycie pracodawcą, pracownikiem, płatnikiem, dłużnikiem itp.) i wreszcie – relacje intymne (bycie kochającym lub kochanym) zaczynają stanowić reprodukcję swoją specyfikę uniwersa, jednym z podstawowych zagadnień naszej kultury staje się wciąż ponawiane pytanie o relację między jednostką a społeczeństwem. W silnie zróżnicowanym systemie interesujące okazuje się pytanie o stałość i zmienność tożsamości, wiedzy oraz o dynamikę relacji między ludźmi.

Mimo wielu prób przewyciężenia dychotomii jednostka–społeczeństwo, służących temu, by potraktować ją jako produkt swoich czasów, ale nie jako skuteczne narzędzie socjologicznej analizy, niezliczone prace socjologiczne wciąż odwołują się do koncepcji człowieka jako poruszanej przez kulturę (lub biologię) marionetki albo, przeciwnie, „jednostki” kierowanej przez własne motywy lub kalkulacje. Jak przez całe swoje życie usiłował pokazać Norbert Elias

² Założenie to było wielokrotnie omawiane w klasycie socjologicznej, a współcześnie dokumentują je wielkie syntezy historyczno-teoretyczne – prace Niklasa Luhmanna, Norberta Eliasa, Jeana-Claude’a Kaufmanna czy Mirosławy Marody i Anny Gیزی-Poleszczuk.